

Лещенко Г. В.

Черкаський державний технологічний університет

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ УНІВЕРСАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ ТЕКСТУ

У статті розглянуто проблему систематизації текстових категорій з позицій когнітивно-дискурсивного підходу. Текст при цьому виступає як полісистемний інформаційний об'єкт, що складається з трьох підсистем (текст-повідомлення, текст-комунікат і текст-конотат), кожна з яких об'єктивує певний тип інформації за допомогою мовних одиниць. Текст-повідомлення репрезентує інформацію про власне об'єкт мовлення; текст-комунікат містить інформацію про комунікативні властивості тексту – його комунікативну установку та стильові особливості; текст-конотат інтегрує інформацію про національні, культурно-історичні, соціально-психологічні характеристики учасників комунікації, про місце і час ситуації спілкування. Текст-повідомлення містить фактуальну інформацію, текст-комунікат і текст-конотат – дискурсивну (інформацію про учасників і контекст комунікації). Кожна з підсистем характеризується наявністю певних сутнісних ознак (категорій), які у сукупності формують категоріальну основу тексту.

Пропонована модель універсальних текстових категорій передбачає вирішення двох видів семіотичних метакатегорій і категорій тексту – дискурсивних і фактуальних. До дискурсивних ми відносимо метакатегорії автора та читача і підпорядковані їм «дуальні» категорії локативності, темпоральності, соціо- / психотипу, комунікативної установки і стилю. Фактуальні категорії представлені «дуальною» метакатегорією текстового континууму і субординатними категоріями текстового простору і часу, текстових об'єктів, цілісності і зв'язності. Окрему групу становлять «наскрізні» фактуально-дискурсивні текстові категорії, наявні у всіх трьох текстових підсистемах.

Концептуальна модель універсальних категорій тексту дозволяє визначити принципи внутрішньої організації текстового цілого, а також сприяє систематизації численних текстових категорій, що згадуються в лінгвістичних дослідженнях.

Ключові слова: *текст, категорія тексту, текст-повідомлення, текст-комунікат, текст-конотат, фактуальні семіотичні метакатегорії і категорії тексту, дискурсивні семіотичні метакатегорії і категорії тексту.*

Постановка проблеми. Поняття *категорії тексту (КТ)* увійшло в науковий обіг східноєвропейської лінгвістики у 70-х рр. ХХ ст. З того часу текстові категорії потрактовували як властивості тексту або його засоби, як граматичні категорії, як загальні, типологічні або концептуальні ознаки тексту, як його когнітивні параметри тощо (детальніше див. [7, с. 43–56]). У нашому дослідженні під *текстовою категорією* ми розуміємо «одну із взаємопов'язаних суттєвих ознак тексту, що є відображенням певної частини загальнотекстового смислу різними мовними, мовленнєвими і власне текстовими (композитивним) засобами» [8, с. 533].

Варто зазначити, що проблема визначення термінологічного обсягу поняття «категорії тексту» супроводжується невпорядкованістю їхньої номенклатури: кількість КТ, що вирізняються науковцями, постійно зростає. Попри неоднора-

зові спроби мовознавців опрацювати принципи класифікації текстових категорій, визначити провідні КТ та описати їхню ієрархію, питання про побудову універсальної моделі текстових категорій і їх подальшу систематизацію наразі залишається відкритим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення ключових ознак тексту представлено низкою фундаментальних досліджень (роботи І. Р. Гальперіна (1981) [4], О. І. Москальської (1981) [9], З. Я. Тураєвої (1986) [12], О. П. Воробйової (1993) [3], Л. Г. Бабенко і Ю. В. Казаріна (2003) [1] та ін.), в яких розглядаються *внутрішньосистемні* ознаки тексту, що утворюють внутрішньотекстову ієрархію мовних одиниць та зв'язків між ними.

У 2000-х рр. у фокусі лінгвістичного аналізу тексту опинилася його комунікативно-дискурсивна природа. Як наслідок, з'явилися нові, комунікативно-прагматичні, семіотичні і когнітивні

концепції та моделі тексту / дискурсу (детальний огляд див. в [11, с. 123–156]), де текстоцентричний підхід змінився на аналіз інтеракції автора і читача, текстових стратегій, діалогічності, комунікативної ефективності, а сам текст почали розглядати як компонент складніше організованої когнітивно-комунікативної системи – дискурсу (роботи А. Ф. Папіної (2002) [10], О. О. Селіванової (2002) [11], І. О. Щирової і Є. О. Гончарової (2007) [14], О. М. Копитова (2011) [6] та ін.). Новий ракурс категоріально-текстового аналізу спричинив вирішення нових КТ, які отримали статус *комунікативних / дискурсивних*. Проте поява нових класифікацій не змогла вирішити проблему уніфікації реєстру КТ, а лише увиразнила необхідність такого вирішення.

Постановка завдання. Наявна сьогодні множинність КТ вимагає їх упорядкування на основі критеріїв, що відображають сутність тексту як системно-мовної та комунікативної одиниці. Перелік КТ, який наводиться у численних роботах з теорії та лінгвістики тексту, підлягає систематизації, здійснення якої можливе на основі концептуальної моделі, де взаємопов'язані метакатегорії і категорії тексту розподілені в межах різних інформаційних просторів. У своїй сукупності ці метакатегорії і категорії утворюють систему універсальних текстових категорій, що корелюють з КТ, які традиційно виокремлюють у лінгвістичних дослідженнях.

Метою пропонованого дослідження є побудова концептуальної моделі універсальних КТ, яка враховує їх складну текстово-дискурсивну природу і дозволяє диференціювати наявні КТ відповідно до типу інформації, яка представлена в тій чи іншій підсистемі тексту.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо *текст* як полісистемне семіотичне ціле, яке, окрім вербалізованої *фактуальної інформації* (про об'єкт повідомлення), одночасно містить і вербалізовану *дискурсивну інформацію* (про учасників і контекст комунікації). Як полісистемний семіотичний об'єкт текст-макрознак утворюється шляхом нашарування трьох семіотичних планів – тексту-повідомлення, тексту-комунікату і тексту-конотату, кожен з яких містить специфічну інформацію, об'єктивовану тим чи іншим способом за допомогою мовних форм (детальніше про принципи розподілу інформації всередині текстового простору див. [7, с. 37–40]).

Текст-повідомлення репрезентує фактуальну інформацію; це те, про **ЩО** йдеться, включно з інформацією: 1) яка представлена експліцитно,

за допомогою вербальних засобів; б) яка залишається імпліцитною «поміж рядків»; в) яка належить до інференцій, ґрунтованих на пресупозиціях як системах спільних знань мовців.

Текст-комунікат містить інформацію про комунікативні властивості тексту – про його комунікативну установку, або ілокуцію, та очікуваний перлокутивний ефект; про стильові особливості тексту, які залежать від комунікативного реєстру та від комунікативних стратегій і тактик, використовуваних мовцем; це інформація про те, **НАВІЩО** і **ЯК** створюється текст-повідомлення.

Текст-конотат інтегрує інформацію про національні, культурно-історичні, соціальні і психологічні характеристики комунікантів; це інформація про те, **ХТО** створює текст-повідомлення, **КОМУ** цей текст адресований, **ДЕ** і **КОЛИ** здійснюється комунікація. Якщо текст-повідомлення містить *фактуальну* інформацію, то текст-комунікат і текст-конотат – *дискурсивну*. Перефразовуючи відомий вислів Н.Д. Арутюнової, представлену в тексті дискурсивну інформацію можна співвіднести із «життям, зануреним у мовлення». Кожен із семіотичних планів (підсистем) тексту характеризується низкою сутнісних ознак (категорій), які у сукупності утворюють категоріальну основу тексту як такого.

Результатом об'єктивації дискурсивної і фактуальної інформації за допомогою різних мовних засобів є наявність двох видів семіотичних метакатегорій (далі – СМК) та підпорядкованих їм семіотичних категорій (далі – СК) тексту – фактуальних і дискурсивних.

Дискурсивні СМК та СК тексту. Спираючись на структурні принципи запропонованої нами раніше концептуальної моделі дискурсу (докладніше див. [5]), ми виокремлюємо дві дискурсивні **СМК – АВТОРА** і **ЧИТАЧА**. При цьому автор і читач розуміються як функції. Автор-функція є текстовим аналогом відсутнього автора. Автор-функція вбудований в програму інтерпретації тексту, здійснювану реальним читачем. Його текстовим аналогом є читач-функція. Читач-функція представляє собою гіпотетичну модель очікуваного читача, яку вибудовує реальний автор тексту. Це текстовий аналог поки ще відсутнього читача, якому адресований текст і який із віртуального перетворюється на реального в процесі прочитання ним цього тексту.

СМК АВТОРА і ЧИТАЧА конститууються низкою «дуальних» СК, що відносяться як до автора, так і до читача, та характеризують семіотичні простори тексту-конотату і тексту-комунікату.

Текст-конотат представлений СК локативності, темпоральності та соціо- / психотипу. **СК локативності і темпоральності** об'єктивують інформацію про приналежність автора і читача до певного культурно-історичного середовища, яке регламентує норми мовної поведінки конкретного соціуму. **СК соціо- / психотипу** надає інформацію про соціальні характеристики автора і читача (їх етнічну, гендерну, вікову, професійну приналежність тощо), а також про їхні можливі психологічні особливості.

Текст-комунікат включає СК комунікативної установки і стилю. **СК комунікативної установки** об'єктивує інформацію про те, для чого створюється текст автором і чого очікують від читача цього тексту. Комунікативна установка втілюється за допомогою певної техніки організації тексту, що включає не лише стилістично марковані мовні одиниці, але й мовні стратегії і тактики, які реалізують комунікативну установку. Інформація про техніку організації тексту представлена **СК стилю**.

«Дуальність» дискурсивних СК актуалізується в авторській і читацькій перспективах. Реальний автор, який характеризується в аспектах цих СК, адресує текст віртуальному читачеві, наділеному характеристиками, представленими в аналогічних СК: читач є людиною певного часу і певної культури, має певні соціальні характеристики і володіє достатньою комунікативною компетенцією, щоб зрозуміти комунікативний намір автора, втілений у тексті певного жанру, а також оцінити авторський ідіостиль. Реальний читач, який характеризується в аспектах СК, під час інтерпретації тексту усвідомлює його комунікативну установку, що відповідає жанровому канону, дає оцінку ідіостилі і робить висновки про віртуального автора як про представника певної епохи, певної культури і певної соціальної групи. Дискурсивна інтерсуб'єктність взаємин «автор – читач», відображена в семіотичному просторі тексту, передбачає кореляцію відповідних дискурсивних СМК і СК тексту, а їх узгодженість (або неузгодженість), що виявляється ще на стадії «передчитання» (*pre-reading*) [15, с. 101], стає одним із основних чинників успішності (або неуспішності) комунікації.

Фактуальні СМК та СК тексту. Дискурсивна (додаткова) інформація, зосереджена в тексті-конотаті і тексті-комунікаті, зумовлює аранжування фактуальної (основної) інформації, представленої у тексті-повідомленні. Його семіотичний простір характеризує «дуальну»

СМК ТЕКСТОВОГО КОНТИНУУМУ, що також має авторсько-читацьку перспективу: автор створює текст-повідомлення, читач розуміє його експліцитні й імпліцитні складники. У лінгвістиці тексту категорія континууму означає певну послідовність фактів, подій, що розгортаються у часі і просторі, причому розгортання подій здійснюється неоднаково у різних типах текстів. Текстовий континуум визначається просторово-часовими параметрами, що створюють загальний текстовий простір і час (хронотоп), який може бути фрагментований на локальні хронотопи – марковані текстові ситуації, учасниками яких є текстові об'єкти – предметні сутності, що фігурують у тексті-повідомленні. Природа текстових об'єктів залежить від специфіки жанру тексту. Так, жанр наукової статті передбачає виокремлення як текстових об'єктів власне дослідника, предмета дослідження, матеріалу, методики дослідження тощо, тоді як у художніх творах текстовими об'єктами стають переважно образи персонажів.

Текстові об'єкти взаємодіють один з одним у межах текстової ситуації, під якою розуміють певний фрагмент змістовного і структурно-композиційного простору тексту. Цей фрагмент ідентифікується як дискретна ситуація, що відображає в загальних рисах структуру і багатоаспектність ситуації об'єктивної дійсності [2, с. 5]. Просторово-часова рамка текстової ситуації створюється локальним хронотопом. Взаємозв'язок текстових об'єктів всередині текстових ситуацій, а також комбінаторика самих текстових ситуацій у межах усього текстового континууму регламентуються композиційними вимогами жанру, що забезпечує тим самим цілісність і зв'язність повідомлення.

Таким чином, фактуальна **СМК ТЕКСТОВОГО КОНТИНУУМУ** включає субординатні **СК текстових об'єктів, текстового простору і часу, цілісності і зв'язності**, які мають різну природу. СК текстових об'єктів та текстового простору і часу інкорпорує предметні сутності, що входять до складу текстових ситуацій, і належать до *субстанціональних* СК. Цілісність і зв'язність забезпечують композиційно-сміслову оформлення текстового повідомлення і визначаються нами як *операціональні* СК.

Співвідношення дискурсивних і фактуальних СМК та СК тексту представлено на рис. 1, де ТПіЧ – текстовий простір і час. Оскільки у розщепленій комунікації автор тексту – величина постійна, а читач – змінна, на рис. 1 СМК і СК, пов'язані із читачем, позначені пунктиром.

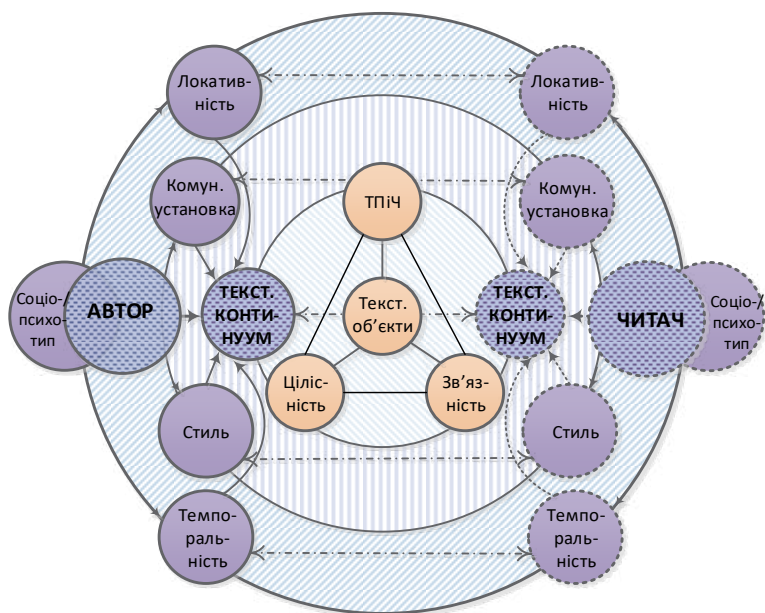

Рис. 1. Концептуальна модель універсальних категорій тексту

Дискурсивні і фактуальні СМК та відповідні СК є універсальними категоріями, притаманними будь-якому тексту. Пропонована нами модель не лише дозволяє прояснити принципи внутрішньої організації текстового цілого, але й сприяє систематизації численних текстових категорій, що згадуються в лінгвістичних дослідженнях. При цьому серед цих категорій є ті, які аналогічні представленим СМК та СК, і ті, які виступають як їхні характеристики, або ознаки, що розкривають понятійну сутність самих категорій.

Серед КТ аналогами і характеристиками дискурсивних СМК і СК є:

– **СМК АВТОРА**: аналоги – образ автора, адресант; характеристики – інтерактивність, адресність, діалогічність;

– **СМК ЧИТАЧА**: аналоги – образ читача, адресат; характеристики – інтерактивність, інтерпретант, інтерпретованість (тексту), ефективність;

– **СК комунікативної установки**: аналоги – прагматична спрямованість, інтенціональність;

– **СК стилю**: характеристики – мовна текстова особистість, стратегічність, експресивність, естетичність, образність, статичність і динамічність, ситуативність (відповідність ситуації спілкування);

– **СК локативності**: аналог – локативність; характеристика – соціологічність (зв'язок з епохою і соціумом);

– **СК темпоральності**: аналог – темпоральність.

Що стосується КТ, потрактованих нами як фактуальні, то вони доволі докладно описані

в наявних роботах з лінгвістики тексту. Однак побудові категоріально-текстової моделі, яка б об'єднала ці КТ в межах цілісної системи, перешкоджала відсутність чітких критеріїв їх розмежування. Пропонована нижче диференціація фактуальних КТ враховує їх різноманітність і взаємозумовленість.

Співвідношення фактуальних СМК і СК з традиційними КТ має наступний вигляд:

– **СМК ТЕКСТОВОГО КОНТИНУУМУ**: аналог – континуум; характеристики – дискретність, членованість, автосемантия відрізків тексту, інтегративність, інтродуктивність, континуальність / безперервність, розгортання (відношення тем і підтем), лінійність, тема-рема-тична прогресія, топікальність, фінітність, завершеність, референційність, концептуальність, підтекст;

– **СК текстового простору і часу**: аналоги – хронотоп, художній час і простір, локально-темпоральна віднесеність; час, простір і місце об'єктів; характеристики – прогресія, стагнація;

– **СК текстових об'єктів**: аналоги – образ персонажу, актант, учасник події; характеристики – визначеність / невизначеність, фокус уваги;

– **СК цілісності**: аналог – цілісність; характеристики – когерентність, кореференція (кореферентність);

– **СК зв'язності**: аналог – зв'язність; характеристики – зчеплення, когезія, інтеграція, предикативність, послідовність, причинність, проспекція / ретроспекція.

Окрім фактуальних і дискурсивних, існує декілька текстових категорій, які є «наскрізними»: вони присутні як у фактуальному, так і в дискурсивному просторах тексту-макрознаку. До цієї групи текстових категорій, які в нашому дослідженні мають назву **фактуально-дискурсивних**, ми відносимо згадані в різних роботах антропоцентричність, модальність, оцінність, емотивність, інформативність, інтерсеміотичність, інтертекстуальність.

Висновки і пропозиції. Пропонована концептуальна модель універсальних текстових категорій не лише сприяє систематизації численних КТ, вирізнених у лінгвістичних роботах, але й уможливує виокремлення певних кластерів КТ, які формують категоріальне підґрунтя текстів різних

типів і жанрів (художнього, наукового, політичного, релігійного тощо). Подібне розмежування узгоджується з ідеєю мовознавців про необхідність диференціації загальних, типологічних та індивідуальних текстових ознак. При цьому загальні КТ актуалізують сутнісні властивості тексту як об'єкту аналізу; *типологічні КТ* характери-

зують певні текстові класи, види, типи; *індивідуальні КТ* притаманні окремим творам і виявляють їх унікальну своєрідність [13, с. 18]. Рух лінгвістики тексту у цьому напрямі видається нам доволі перспективним, оскільки дозволяє окреслити нові пріоритети подальших досліджень у площині категоріального аналізу тексту.

Список літератури:

1. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: учебник; практикум. 2-е изд. Москва : Флинта : Наука, 2003. 496 с.
2. Барба Л. В. Лінгвокогнітивні особливості текстової ситуації «злочин-відповідальність» у різних функціональних стилях сучасної англійської мови : автореф. дис...канд. філол. наук: спец. 10.02.04 / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1999. 17 с.
3. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата : монография. Київ : Вища школа, 1993. 220 с.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва : Наука, 1981. 138 с.
5. Жаботинская С. А., Лещенко А. В. Концептуальная модель дискурса. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. 2014. Вип. 78. С. 6–15.
6. Копытов О. Н. О фундаментальных категориях текста. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2011. № 3. т. 3. С. 149–157. URL: <http://cyber leninka.ru/article/n/o-fundamentalnyh-kategoriyah-teksta>
7. Лещенко А. В. Нарративная напряженность художественного текста : моногр. Черкасы : ЧП Гордиенко Е.И., 2017. 336 с.
8. Матвеева Т. В. Текстовая категория. Стилистический энциклоп. словарь русск. языка / ред. М. Н. Кожина. Москва : Флинта : Наука, 2003. С. 533–536.
9. Москальская О. И. Грамматика текста. Москва : Высш. школа, 1981. 183 с.
10. Папина А. Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. Москва : Едиториал УРСС, 2002. 368 с.
11. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монограф. учеб. пособ. Київ : ЦУЛ «Фитосоциоцентр», 2002. 336 с.
12. Тураева З. Я. Лингвистика текста. Москва : Просвещение, 1986. 127 с.
13. Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость. Интертекстуальность. Интердискурсивность : учеб. пособ. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 248 с.
14. Щирова И. А., Гончарова Е. А. Многомерность текста: понимание и интерпретация : учеб. пособие. Санкт-Петербург : ООО «Книжный дом», 2007. 472 с.
15. Burke M. *Literary reading, cognition and emotion. An Exploration of the oceanic mind*. New York-London : Routledge, 2011. 283 p.

Leshchenko H. V. CONCEPTUAL MODEL OF UNIVERSAL TEXT CATEGORIES

The article deals with the problem of text categories systematization in the framework of cognitive-discursive approach. The text is conceptualized as a polysystemic information object, consisting of three subsystems (text as a message, text as a communicate and text as a connotate), each of which objectifies a certain type of information by means of language units. Text as a message represents information about the object of speech; text as a communicate contains information about the communicative properties of the text - its communicative intention and stylistic features; text as a connotate integrates information about national, cultural and historical, social and psychological characteristics of communication participants, as well as about place and time of communicative situation. Text as a message incorporates factual information, while both text as a communicate and text as a connotate contain discursive information (about participants and communication context). Each of the subsystems is characterized by certain essential properties (categories), which form the categorical basis of the text. The discursive categories include metacategories of author and reader and their subordinate "dual" categories of locativity, temporality, socio- and psychotype, communicative intention and style. Factual categories are represented by a "dual" metacategory of text continuum and subordinate categories of text space and time, text objects, cohesion and coherence. A separate group of text categories is formed by so-called "cross-cutting" factual-discursive ones, actualized in all three text subsystems.

The conceptual model of universal text categories allows to determine the principles of internal organization of text entity, as well as to contribute to the classification of numerous text categories mentioned in the scope of linguistic research.

Key words: *text, text category, text as a message, text as a communicate, text as a connotate, factual semiotic metacategories and categories, discursive semiotic metacategories and categories.*